

JASLARDIŃ PUQARALIQ-WATANPÁRWARLIQ ÓZLIGIN QÁLIPLESTIRIWDE KÓRKEM ÁDEBIYATTIŃ PEDAGOGIKALIQ POTENCIALI (IBRAYIM YUSUPOV DÓRETIWSHILIGI MATERIALLARI TIYKARINDA)

Palekeyev Timur Muxammatovich

*Ájiniyaz atındađı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń 2-kurs magistrantı
(Qaraqalpaqstan Respublikası, Nókis qalası)*

Annotaciya: *Bul jumısta házirgi zaman sharayatında jaslarđı patriotlıq hám ruwxıy-ádeplilik tárbiyasınıń tiykarđı quralı sıpatında kórkem ádebiyattıń kóp qırlı roli izertlengen. Ádebiy-kórkem obrazlarđıń jeke tulđanıń puqaralıq kimligin, tariyxıy yadın hám sociallıq juwapkershiligin qálıplestiriwdegi tásir etiw mexanizmi talqılanğan. Pedagogikalıq tallaw tiykarında «kámil insan»dı qálıplestiriw máselelerinde shıǵıs oyshılları menen ađartıwshı-jádidler ideyalarınıń dawamlılıđı atap ótilgen.*

Kórnekli qaraqalpaq shayırı Ibrayım Yusupovtıń dóretiwshilik miyrasına ayırıqsha itibar qaratilğan. Onıń shıǵarmaları Watanǵa súyispenshilikti, ekologiyalıq patriotizmdi hám dóretiwshilik miynetti húrmetlewdi qálıplestiriwge xızmet etetuđın zárúrli didaktikalıq derek retinde qaraladı. Avtor globallasıw hám qádiriyatlarđıń ózgeriwi dáwirinde milliy ádebiyat óspirim áwladtıń «ruwxıy immunitetin» saqlawdıń kepili hám etnomádeniy ózlikti ańlawdı bekkemlewdiń nátiyjeli quralı bolıp tabılatuđın tezisti tiykarlap bergen.

Gilt sózler: *Kórkem ádebiyat, patriotlıq tárbiyası, milliy kimlik, Ibrayım Yusupov, puqaralıq juwapkershilik, tariyxıy yad, ruwxıy иммунитет, pedagogikalıq antropologiya, globallasıw, etnomádeniy tárbiyası, qaraqalpaq poeziyası, aksiologiya.*

Kórkem ádebiyat ósińkirlen áwladtıń watansúyiwshilik sanasın qálıplestiriw kontekstinde ayırıqsha pedagogikalıq hám ruwxıy-ádep-ikramlılıq potencialǵa iye bolıp, shaxstıń kognitivlik hám emocional tarawlarına tásir etiwdiń tiykarđı quralı sıpatında kózge túsedı. Etikalıq qádiriyatlarđı jetkeriwdiń tiyisli quralı retinde ol subektıń pútin dúnyaqarasınıń hám aksiologiyalıq kózqaraslarınıń rawajlanıwın belgilep, milliy maqtanısh, tariyxıy miyrasxorlıq hám puqaralıq juwapkershilik sıyaqlı túsiniklerdiń tereń sińiwine kómelesedi. Kórkem obrazlar sisteması arqalı haqıyqatlıqtı sáwlelendiriwdiń ózine tán ayırıqshalıǵı sebepli, ádebiyat watansúyiwshilik mánislerdiń tikkeley qabıl etiliwin támiyinleydi hám olardı sırtqı deklaraciya tegisliginen shaxstıń sanalı ishki mútájligi dárejesine ótkerdi. Usı ilimiy-pedagogikalıq diskursta watansúyiwshilik shaxstıń Watan menen turaqlı baylanısı, etnomádeniy hám lingvistikalıq miyrasqa sózsiz húrmeti, sonday-aq mámleket rawajlanıwı mápleri jolında pıdayı xızmet etiwge umtılwı arqalı kórinetuđın integral sıpatı retinde táriyiplenedi. Bul tárbiyalıq wazıypalardı nátiyjeli ámelge asırıw teoriyalıq-metodologiyalıq tásiller menen emocional-obrazlı tásir etiw qurallarınıń sintezin talap etedi, bunda kórkem sóz óneri basım orındı iyeleydi. Tekstlerde

sáwlelengen tariyxıy tulǵalar, millet pidayıları hám ilim menen miynettiń kórnekli ǵayratkerleriniń táǵdirlerin tallaw arqalı jaslar ózleriniń minez-qılıq úlgiyin puqaralıq parızdıń etalonları menen salıstıradı. Bunday identifikaciyanıń nátiyjesi xalıqtıń tariyxıy táǵdirine qatnaslılıq seziminiń kúsheyiwı hám mámlekettiń rawajlanıw baǵdarı ushın jeke juwapkershiliktiń bekkemleniwı bolıp tabıladı.

Kórkem ádebiyatıń tárbiyalıq potencialı onıń tereń psixoemocional refleksiyanı baslaw qábileti menen anıqlanadı. Bul processte qabıl etiwshi tek ǵana informaciyanı ózlestirip qoymay, al súwretlenip atırǵan waqıyalarǵa qádiriyatlıq kózqarastan janasadı. Ǵárezsizlik ushın ǵúresshilerdiń kórkem obrazları, tábiyat landshaftınıń lirikalıq ideallastırılıwı, sonday-aq, etnostıń tariyxıy sınaqların sáwlelendiriwshi epikalıq shıǵarmalar jaslardıń sın kózqarastan pikirlewin kúsheytiwshi katalizator wazıypasın atqarıp, subektıń Watannıń ǵúllep-jasnawına qosatuǵın jeke úlesi haqqındaǵı ekzistencial máselelerdiń áhmiyetliligin asıradı. Bul kontekstte ádebiyat táriyiplewshi bilim dereginen aktiv puqaralıq subektlikte qalıplestiretuǵın fundamental sociallasıw institutına aylanadı. Sóz óneriniń pedagogikalıq determinantın tán alıw dástúri Shıǵıs filosofiyalıq oyınıń klassikleri menen aǵartıwshi-jadidshilerdiń dóretpelerine barıp taqaladı. Ábiw Nasr Farabiy, Ábiw Rayxan Beruniy, Áliyshe Nawayı sıyaqlı ullı oyshılar «kámil insan» (insan al-kamil) koncepciyasın ilgeri súrip, onı ámelge asırıwda ádebiyatqa jetekshi orın bergen. Ásirese, Abdulla Avloniydiń tárbiyanı milliy jasaw máselesi sıpatında bahalaǵan tezisi úlken áhmiyetke iye bolıp, ol shaxstıń qalıplesiw procesinde ruwxıy qurallardıń pragmatikalıq kúshin ayırıqsha atap kórsetedi. Bul orında ádebiyat shaxstı etikalıq jetiklikke, mámleket máplerine sadıqlıqqa hám jámiyetke altruistlik xızmet etiwge baǵdarlawshı vektor wazıypasın atqaradı. Watansúyiwshilik paradigması milliy ádebiyat kanonında keńnen orın alǵan: Áliyshe Nawayı, Ájiniyaz Qosıbay ulı hám Berdaq dóretiwshiliginde sociallıq kelisiw, jámiyetlik abadanlıq hám ádalatlı mámleketlik sistemani qurıw ideyaları sáwlelengen. Zahiriddin Muxammed Baburdiń ádebiy miyrası tariyxıy yad hám tuwǵan jerge bolǵan saginishli ıqlasın kórkem sáwlelendiriwdiń etalonı bolıp xızmet etedi. Óz náwbetinde, XX ásir ózbek ádebiyatında Abdulla Qadiri, Sholpan, Aybek, Ǵafur Ǵulam hám Said Ahmad timsalında milliy rawajlanıw baǵdarları menen erkinliktiń qádiriyatı dıqqat orayına qoyılǵan. Bul dóretpelerdi qabıllaw jaslardıń milliy sanasınıń birlesiwine hám Watannıń sociallıq-mádeniy keńisligine ajralmas baylanıslıq seziminiń bekkemleniwine kómeklesedi.

Qaraqalpaq, qazaq, qırǵız, tájik hám basqa da tuwısqan xalıqlardıń ádebiy diskursı patriotizm ideyasınıń tereń kórkem sáwleleniwı menen sıpatlanadı. Atap aytqanda, I. Yusupov hám Muxammed Yusif sıyaqlı avtorlardıń dóretiwshilik miyrası millettiń tariyxıy rawajlanıwı, suvereniteti hám etnomádeniy birigiwiniń fundamental máseleleri átirapına qurılǵan. Bul shıǵarmalar jaslardı ulıwmatúrkiy hám ulıwmainsanıyılıq qunlılıqlar paradigmasında tárbiyalawdıń eń áhmiyetli quralı bolıp xızmet etedi. Watanǵa muhabbattı qalıplestiriw procesinde kórkem ádebiyat bir qatar tiykarǵı pedagogikalıq wazıypalardı atqaradı. Kognitivlik aspekt subyektke millettiń

qaharmanlıq ótmishi hám aksiologiyalıq negizi haqqındağı bilimlerin sistemalastırıw imkaniyatın berse, tárbiyalıq komponenta pıdayılıq, mártlik hám puqaralıq poziciya sıyaqlı erk-ıqrar hám ádep-ikramlılıq pazyletlerdiń rawajlanıwın támiyinleydi. Estetikalıq wazıypası bolsa etnomádeniy kodlar menen tuwılğan úlkeniń landshaft ózgesheligin emocional-sezimlik qabıllawğa járdemesedi. Aqırında, ádebiyattıń motivaciyalıq potencialı patriotlıq qunlılıqlardı teoriyalıq túsiniw qoymastan, mámlekettiń jámiyetlik-siyasiy turmısına belsene qatnasıwğa ótiwdi xoshametleydi.

Bilim beriw paradigmasında kórkem ádebiyattan paydalanıwdı optimallastırıw patriotlıq tárbiyanıń nátiyjeliligin belgileytuğın fundamental faktor bolıp tabıladı. Ádebiyat pánlerin oqıtıw procesinde shıǵarma mazmunın ápiwayı suwretlewden onıń astarındağı patriotlıq konseptlerdi tereń ashıp beriwge, qaharmanlardıń etikalıq tańlawına aksiologiyalıq baha beriwge, sonday-aq, diskussiya formatları menen evristikalıq tapsırmalardı engiziwge ótiw metodologiyalıq jaqtan maqul esaplanadı. Teatrlastırılğan kórinisler, kórkem oqıw sheberligi tańlawları, klassiklerdiń dóretiwshilik jolına arnalğan estelik kesheleri hám analitikalıq esseler jazıw sıyaqlı auditoriyadan tısqarı islerdiń hár qıylı formaları qosımsha nátiyjelilikti támiyinleydi. Bul usıllar jaslardıń Watanǵa bolǵan ıqlasın bekkemlewge hám puqaralıq kimligin qalıplestiriwge xızmet etedi. Destruktiv ideologemalar menen «ǵalaba mádeniyatı» erzaclarınıń taralıwı menen sıpatlanatuğın házirgi globalizaciyalıq transformaciya shárayatında klassikalıq ádebiyattıń maqsetli pedagogikalıq tásiriniń áhmiyeti bir neshe ese artadı. Haqıyqıy kórkem ádebiyat tariyxıy estelikti qayta janlandırıwdı, ózimizge tán sociallıq-mádeniy tamırlarǵa qayıwdı hám shaxstıń joqarı dárejedeги psixoemocional turaqlılıǵın (ruwxıy immunitetin) qalıplestiriwdi támiyinleydi. Kitap oqıytuğın áwlad óz betinshe sın kózqarastan analiz qılıw qábiletiniń rawajlanǵanlıǵı hám milliy-mámleketlik máplerdiń eń áhmiyetli baǵdarların anıq túsiniwi menen ajralıp turadı.

Zamanagóy pedagogikalıq antropologiya kontekstinde patriotizm shaxs qásiyetleriniń integrativ kompleksin qalıplestiriwdiń dinamikalıq procesi sıpatında qaraladı hám ol mámleketshilikke, etnomádeniy kodqa, lingvistikalıq miyrasqa hám millettiń tariyxıy rétrospektivasına turaqlı túrdegi sadıqlıqta kórinedi. Bul qádiriyatlardıń interorizaciya etiliwiniń nátiyjeliligi teoriyalıq postulatlardıń translyaciya menen emes, al kóbirek kórkem-estetikalıq suggestiyanıń intensivligi menen belgilenbekte. Ilimiy-aǵartıwshılıq diskurs sheńberinde milliy maqtanısh, puqaralıq subyektligin hám jámiyet aldındağı sanalı etikalıq pırızdı tárbiyalawǵa baǵdarlanǵan poeziyalıq miyrastı implementaciya etiwdiń teoriyalıq-metodologiyalıq hám prakseologiyalıq tárepleri ajratıladı. Pedagogika ilimi bul procesti shaxstıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq transformaciyasınıń tiyisli quralı sıpatında tastıyıqlaydı, sebebi kórkem ádebiyat, ásirese, poeziya shaxstıń emocional-erik tarawınıń operativ juwabın hám estetikalıq percepciyasınıń intensivlesiwın támiyinleytuğın qúdiretli mediator bolıp xızmet etedi. Poeziyalıq tekstlerde Watan, suverenitet, dóretiwshilik miynet hám pıdayılıq sıyaqlı fundamental túsiniwler reprezentativ obrazlar sisteması arqalı

obyektivlesedi, bul bolsa patriotizmniñ aksiologiyalıq mazmunın standart teoriyalıq ekzegezadan göre tereñirek dárejede jetkeriwge múmkinshilik beredi. Lirikada tuwǵan úlkeniñ landshaftlıq ózgesheliginiñ, xalıqtıñ tariyxıy tájiriybesiniñ yamasa ata-babalardıñ qaharmanlıq etosiniñ súwretleniwi racional bilim menen sezimlik janlasıwdıñ sinergiyasına xızmet etedi. Psixologiyalıq-pedagogikalıq teoriya poziciyasınan bul mexanizm tárbiyalıq tásir strukturasındaǵı kognitiv, affektiv hám konativ (minez-qulıqlıq) komponentler birligi principiniñ mısqsalsız ekenligin dálillep, ideallardı sırtqı qabıllawdan olardı ishki qabıllawǵa hám jámiyetlik áhmiyetli iskerlikte ámeliy ámelge asırıwǵa ótiwdi támiyinleydi.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıñ kórnekli wákili, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı Ibrayım Yusupovtıñ dóretiwshilik miyrası jaslardıñ psixoemocional tarawın anıqlawda tiykarǵı faktor bolıp, patriotlıq seziminiñ shaxstıñ immanent zárúrligine aylanıwına járdem beredi. Avtordıñ poeziyalıq diskursında Watan kategoriyası tek ǵana keńislik-geografiyalıq birlik sıpatında emes, al ruwxıy dawamlılıq, tariyxıy refleksiya hám individtiñ keleshekтеgi rawajlanıw vektorları menen úzliksiz baylanıslı bolǵan sakral konstrukt sıpatında anıqlama aladı. Aralboyınıñ ayrıqsha landshaftları hám qaraqalpaq jeriniñ etnografiyalıq ózgeshelikleriniñ kórkem súwretleniwi oqıwshılardıñ tuwǵan jerge bolǵan affektivlik baylanısın intensivlestiredi. Pedagogikalıq antropologiya kózqarasınan bul obrazlar ekologiyalıq, estetikalıq hám puqaralıq tárbiyanıñ konvergenciyasın támiyinleydi, sebebi tábiyiy resurslarǵa ayawshılıq penen qaraw hám olardı ózgartiw tereñ estetikalıq qatnastıñ nátiyjesi bolıp tabıladı. Usılayınsha, shayırdıñ lirikalıq meditaciyası arqalı ósiñkirlen áwlad sanasında ekologiyalıq patriotizm koncepciyası ayqınlasadı. I.Yusupov dóretiwshiliginiñ eñ áhmiyetli vektorı – mádeniy miyras hám ata-babalardıñ dástúrlerin ájizlewsiz dep súwretlew arqalı tariyxıy yadı hám milliy ózlikti aktualizaciyalaw. Bul kórkem strategiya shaxstıñ ózin-ózi identifikaciyalaw processlerin baslap beredi hám retsipientke óziniñ genealogiyalıq hám civilizaciyalıq baylanısın racional hám sezimlik jaqtan túsiniw jetiwge múmkinshilik beredi. Metodologiyalıq tárepten bul process etnomádeniy tárbiya sıpatında kvalifikaciyalanadı, onda avtor shıǵarmaları tiyisli hám joqarı nátiyjeli didaktikalıq qural wazıypasın atqaradı.

Dóretiwshilik miynet iskerligi koncepciyası patriotlıq sananı qalıplestiriw strukturasında basım orındı iyeleydi. Ibrayım Yusupovtıñ kórkem áleminde miynet adamlarınıñ – diyxanlar menen balıqshılardan baslap, oqıtıwshılar menen qurıwshılardıǵa shekemgi – kórinisi joqarı qádiriyatlıq statusqa iye etilgen. Usı obrazlardı tiplestiriw arqalı jámiyetniñ ilgerilep rawajlanıwı hám mámlekettiñ abadanlıǵı tek ǵana jeke tulǵanıñ óz kásibine hadal bolıwı menen belgilenedi degen fundamental tezis alǵa súriledi. Pedagogikalıq diskursta bul tárep jaslardıñ sociallasıwınıñ ayrıqsha áhmiyetli faktorı retinde sıpatlanadı, sebebi haqıyqiy patriotizm deklarativ ritorika yamasa sóz júzindegi qurama sózler tegisliginde emes, al Watanniñ rawajlanıwına baǵdarlanǵan pıdayı prosoiallıq iskerlik arqalı kórinedi.

Usilayinsha, shayır lirikası óspirim áwladta joqarı dárejedegi miynet etikasin, kásiplik ózligin ańlawdı hám sociallıq juwapkershilikti qáiplestiriwge járdemlesedi. Sonıń menen bir qatarda, I. Yusupov dóretiwshiliginde gumanistik paradigma hám xalıqshılıq principiniń basım bolıwı tereń pedagogikalıq áhmiyetke iye. Avtor altruizm, áwladlararalıq awızbirshilik hám tatiwlıq sıyaqlı pazıyletlerdiń basımlıgın milliy etostiń tiykarǵı negizleri retinde alǵa súrip, shaxstıń ekzistenciallıq qádiriyatına ayırıqsha itibar qaratadı. Bul interpretaciyada patriotizm tek ǵana geografıyalıq baylanıslılıq retinde emes, al watanlaslarǵa etikalıq jaqtan juwapkershilikli, insaniylıqlı qatnas retinde de anıqlanadı. Demek, shayırdıń antropocentrik ideyaları jas áwladtıń puqaralıq mádeniyatınıń rawajlanıwına, jeke tulǵanıń dúnya tanıwınıń keńligine hám ruwxıy-ádeplilik jaqtan jetilisiwine katalizator bolıp tabıladı.

Házirgi global transformaciya processleri jaslar ortasında sociallıq-mádeniy awısqılıqlar, qádiriyatlıq aljasıw hám ruwxıy joqshılıq qáwipleri menen baylanıslı bolıp turǵan shárayatta, Ibrayım Yusupovtıń dóretiwshilik miyrasına múráját etiw strategiyalıq pedagogikalıq imperativ statusına iye boladı. Avtordıń ádebiy diskursı etnomádeniy kodlardı qayta janlandırıwǵa, tariyxıy oylanıwdı bekkemlewge hám shaxsta buzǵınshı sırtqı tásirlerge qarsı joqarı dárejedegi psixoemocional shıdamlılıqtı qáiplestiriwge járdem beredi. Qaraqalpaq jaslarınıń milliy ózligin ańlawın qáiplestiriw kontekstinde shayır dóretiwshiligi puqaralıq maqtanış hám ózligin ańlaw seziminiń rawajlanıwın belgilewshi fundamental institucionallıq tiykar bolıp xızmet etedi. XX ásirdeń 40-jıllarınıń ortalarında baslanǵan I. Yusupovtıń dóretiwshilik evolyuciyası onıń milliy ruwxı tereń kórkemlik jaqtan ashıp beriwge baǵdarlanǵan programmalıq ustanovkası hám óz xalqınıń global civilizaciyalıq keńisliktegi subektligin bekkemlewge umtılwı menen belgilendi. Onıń kórkem metodınıń genezisi qaraqalpaq folklorınıń bay qatlamların, klassikalıq shıǵıs ádebiyatınıń estetikalıq kanonların organikalıq sintezlewge hám keyin ala akademiyalıq qáiplesiw dáwirinde jáhán ádebiyatı dúrdanaların qabıl etiwine tiykarlanǵan.

Avtordıń bibliografiyalıq dizimi onıń patriotlıq koncepciyasınıń bunnan bılayǵı rawajlanıwına tiykar bolǵan «Watanım» (1946) atlı kórkem qosıǵı menen ashıladı. «Baxıt lirikası», «Shıǵıstan kelgen jolawshıǵa», «Oylar», «Jeti asırım», «Dala ármanları», «Tumaris» sıyaqlı keyingi toplamları menen dúrkinleri, sonday-aq, «Ilham», «Bul táshwishli dúnya» hám «Duzlı samallar» atlı lirikalıq shıǵarmaları onıń miyrasınıń tereń filosofiyalıq mazmunǵa hám didaktikalıq áhmiyetke iye ekenligin kórsetedi. Shayır dóretiwshiliginiń epikalıq kólemi «Joldas muǵallım», «Aktrisanıń táǵdiri», «Búlbil uyası», «Poseydonnıń qáhári» poemaları hám basqa da shıǵarmalarında ashılıp, olarda jeke táǵdirler keń tariyxıy kontekstke biriktiriledi. I. Yusupovtıń dóretiwshilik iskerliginiń janrlıq hár qıylılıǵı drama shıǵarmaların, «Ájiniyaz» operasınıń librettosın hám (A. Shamuratov penen avtorlaslıqta) «Qırıq qız» pesasın jaratıwı, sonıń menen birge, «Góne gújimdegi gúz» toplamında bólek-bólek ushırasatuǵın publicistikalıq hám sın kózqarastan jazılǵan tekstleriniń salmaqılı toplamı menen tolıqtırıladı. I. Yusupovtıń keń kólemlı awdarma iskerligi hám belsendi

jámiyetlik poziciyası onı xalıq penen mámleket máplerine xızmet etiw arqalı milliy mádeniyattıń rawajlanıwına tiykarǵı úles qosqan zárúrli intellektuallıq tulǵa retinde tanıttı.

Juwmaq: Joqarıda ayılǵanlardı juwmaqlay otırıp, patriotlıq tárbiyanıń strukturasında kórkem ádebiyat tek ǵana estetikalıq obekt sheńberinen shıǵıp, puqaralıq hám milliy ózlikti qalıplestiriw procesinde tiykarǵı dáldalshı (mediator) statusına iye bolatuǵının atap ótiw kerek. Házirgi globalizaciyalıq qáwip-qáterler hám aksiologiyalıq transformaciýalar sharayatında áyne ádebiy miyras millettiń tariyxıy ótkenine sholiwın hám tiykarǵı etikalıq kodın ósin kiyatırǵan áwladqa jetkeriwdi támiyinleytuǵın birlestiriwshi faktor sıpatında xızmet etedi.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI:

- 1.Suxomlinskiy, V. A. Rojdenie grajdanina. — M.: Molodaya gvardiya, 1971.
- 2.Lixachev, D. S. Pis'ma o dobrom i prekrasnom. — M.: Detskaya literatura, 1985.
- 3.Vigotskiy, L. S. Psixologiya iskusstva. — M.: Iskusstvo, 1986.
- 4.Kengesbayevich, R. M. (2025). TRADITIONS OF RELIGIOUS PEDAGOGY IN THE STUDY OF SOCIAL EDUCATION. *AMERICAN JOURNAL OF EDUCATION AND LEARNING*, 3(1), 28-32.
5. Kengesbayevich, R. M. (2025). Causes of Emotional Burnout of Teachers. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 40, 186-187.